

5 Kristendommen i tidlig middelalder

Etter Romerriket

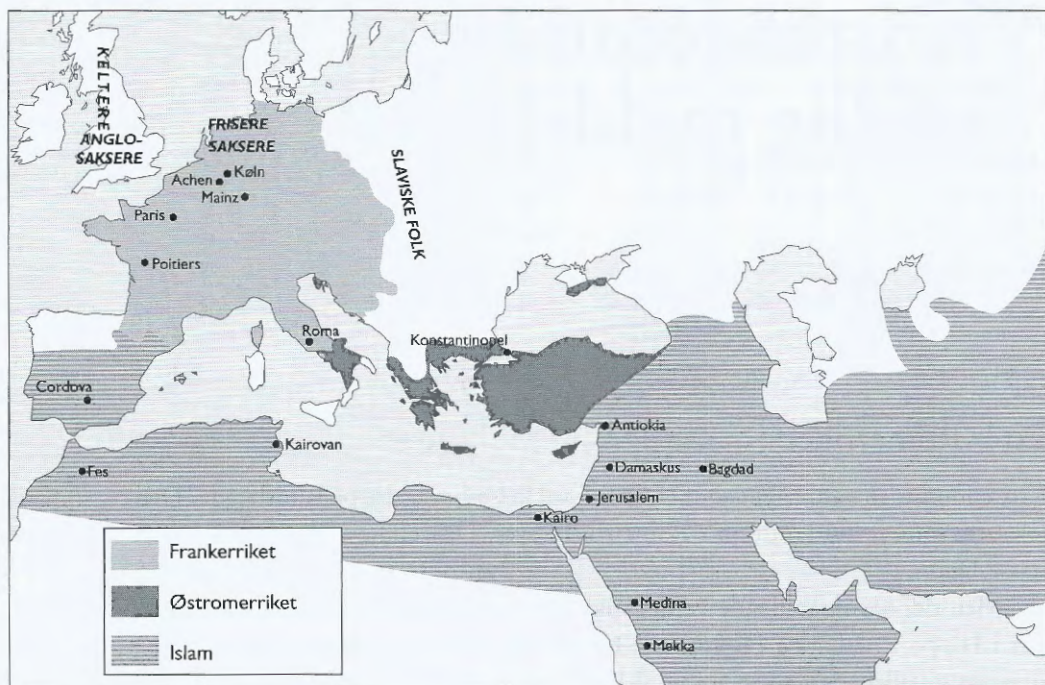
Kristendommen var begynt som en jødisk vekkelsesbevegelse på landsbygda. Den fortsatte som et kultsamfunn i Romerrikets byer. Den endte opp som imperiets statsreligion.

Men det var et vaklende verdensrike kristendommen erobret. Da Augustin satt i Hippo i Afrika og begynte sitt hovedverk *Om Guds stad*, var riket rystet i sine grunnvoller: Barbarene fra nord hadde trengt helt ned til Roma. I tre dager hadde de herjet og brent imperiets gamle hovedstad. Varslet var tydelig: Romas tid som verdens hersker var til ende.

Etter vestgoternes herjing av Roma i 410 forvandler verden seg dramatisk i løpet av de neste hundreårene. På ruinene av romernes middelhavsimperium vokser det frem tre forskjellige sivilisasjoner. Konstantinopel, «det nye Roma», er sentrum i den ene. Her finnes det fremdeles en romersk keiser som kjemper for å bevare herredømmet over landene rundt Middelhavets østlige ende. I vest herjer de germanske stammene. Av dem blir frankerne de mektigste, og deres makt kulminerer med Karl den store, som lar seg krone til «romersk keiser» i 800. Men der blir i et rike som får sitt tyngdepunkt i Vest-Europa. Fra et hjørne i sørøst feier araberne inn på scenen, ansporet av Allah og hans profet. I løpet av hundre år fra Profetens død i 632 legger de under seg store deler av det gamle romerske riket: Syria, Egypt, hele Nord-Afrika, Spania.

Europa er skapt av Muhammad, kan man spissformulert si, med den franske historikeren Henri Pirenne. Sikkert er det at den muslimske erobringen av Afrika og Midtøsten delte den gamle verden i to. Med tapet av disse kristne kjerneområdene ble kristendommens tyngdepunkt skjøvet nord for Middelhavet. Der ble de nyomvendte barbarene som i nord skapte en ny kristenhet idet de bygde opp sine unge stater.

Kristendommen i «middelalderen» er ikke ensbetydende med det katolske Vest-Europa. Det østromerske riket lever stadig, og der holdes tradisjonen fra antikkens gresktalende kristendom ved like. Denne «ortodokse» kristendommen

Den tredelte verden ca. 800.

sprer seg også til de slaviske folkegruppene som har bosatt seg på Balkan og i Russland. Under muslimsk herredømme overlever en presset og minkende minoritet kristne i Midtøsten, de fleste innenfor en monofysittisk tradisjon, slik som kopterne i Egypt. Koptisk kristendom hadde i senantikken også spredt seg sørover i Afrika, til Nubia og Etiopia. I Asia finnes det østsyriske («nestorianske») kirker som misjonerer helt til Kina.

I denne boken må vi begrense oss, og vi gjør det ved å legge hovedvekten på det som fra vårt nordeuropeiske utsiktssted fremtrer som det aller viktigste å vite noe om, vesteuropeisk kristendom. Det er nok også den som har hatt størst betydning i verdenshistorien. Men vi skal også komme litt inn på østkirken. Alle tradisjonene er naturligvis i og for seg like viktige – og fra et historisk synspunkt like «kristne».

Europa blir kristent

Det kristne Vest-Europa

Store deler av Europa var allerede kristent. Alt land vest for Rhinen og sør for Donau hadde jo tilhørt Romerriket. Under keisermaktens beskyttelse hadde kristendommen i løpet av 300- og 400-tallet utbredt seg overalt, fra Afrika og Den

iberiske halvøya i sør til Britannia i nord. I Gallia spilte for eksempel en skikkelse som Martin, biskop av Tours (316–397), en viktig rolle. Han hadde vært soldat, ble omvendt og samlet disipler rundt seg til et av de aller første munkesamfunn i Vest-Europa. Siden ble han utnevnt til biskop, og reiste rundt og ødela hedenske templer og grunnla lokale menigheter. Da germanerne veltet inn over grensene, fantes det bispeseter i mange byer, og små klostresamfunn her og der. Hvor rotfestet kristendommen var blitt på landsbygda, er riktignok et åpent spørsmål.

Germanerne hadde selv ikke vært uberørt av kristendommen. Høvdinge og bandeledere nord for Donau hadde latt seg døpe på 300-tallet. Det var kristne konger som kom og gjorde seg til herrer over de smuldrende biren av Romerriket i vest: vandalene i Afrika, vestgoterne i Spania og Sør-Frankrike, litt senere østgoterne i Italia. Det var bare ett problem. Disse germanske kongene var ikke «katolikker» slik som deres nye undersåtter. Deres forfedre var blitt døpt den gangen Arius' lære forbigående var på moten i Konstantinopel, og «arianere» var de forblitt, på tross av at Nikea-dogmene i mellomtiden hadde seirer hos romerne. Herskere og undersåtter betraktet hverandre dermed gjensidig som kjettere, og konfliktene ble mange. Ariansk kristendom skulle likevel ikke få en fremtid som Vest-Europas religion. Kanskje det er Klodvigs skyld, den bedenske frankerkongen, som omkring år 500 fant på å døpe seg katolsk. Det var et veloverveid trekk, for slik fremstod han som katolisismens beskytter og fanebærer i Europa. Kanskje bidrog dette trekket også til frankerrikets fremgang.

Vest-Europa gjennomgikk store politiske omveltninger på overgangen fra oldtid til middelalder, men det var også kontinuitet. Og mye av kontinuiteten var det kristendommen som stod for. Den romerske hæren og administrasjonen forsvant, men biskopene var tilbake. Kirkeorganisasjonen ble en av de viktigste byggesteinene i det nye samfunnet som vokste frem i Vest-Europa. Biskoper, munker og kongemakt bidrog alle, hver på sin måte, til at kristendommen ble konsolidert i befolkningen. Øst for Rhinen og nord for Donau var det en annen sak. Omkring 600 var dette fremdeles «hedningeland», fra sakserne i nordvest til de nyinnvandrede slaviske stammene i øst og sør. I løpet av de neste hundreårene skulle kristendommen erobre også denne delen av Europa.

Misjon med ord og sverd

De britiske øyene er et kapittel for seg. Kristendommen var kommet hit allerede i romertiden. Mange keltere hadde latt seg døpe. Keltisk kristendom spredte seg til Irland, som aldri var del av Romerriket, gjennom munker som Patrick (ca. 390–460), senere Irlands skytshelgen. Snart var Irland det kristne kraftsentrum på De britiske øyene, og irske klostre sendte misjonærer tilbake til Skottland og England. De nordgermanske anglerne og sakserne som hadde invadert Øst-England i tomrommet etter romerne på 400-tallet, var derimot ikke kristne. Til

dem kom det misjonærer fra Roma, forkynnende munkers utsendt av pave Gregor den store (590–604). Han var i ferd med å utbre den romerske kirkens lederskap i hele Europa, og ville også innlemme England i sirt åndelige imperium. Etter hver smeltet de to kristendomsformene på De britiske øyene sammen; keltisk kristendom gikk opp i romersk katolisisme.

På 600-tallet var kristningen av De britiske øyene fullbyrdet. Munkene der så seg om etter nye misjonsmarker. Det fant de blant germanerne øst for Rhinen. Her fantes det riktignok både kristendom og prester, men i frisk blanding med tradisjonell germansk religion:

Kultutøvere byttet ritualer med hverandre. Hedninger døpte kristne. Kristne prester ofret til Thunor, åt offerkjøtt og satt øverst ved høytidelige gravferdsbanketter for sine kristne sognebarn. De hadde en muntlig kristendom som rotet med grunnleggende latinske formler. En bayersk prest utførte sine dåpshandlinger *In nomine Patria et Filia*. Han hadde tatt feil av både kasus og kjønn. Bonifatius tvilte på om en slik dåp var gyldig. (Peter Brown)

Benediktinermunken Bonifatius var den mest fremgangsrike av de misjonærene som kom fra De britiske øyene. Han fikk støtte av paven, som i 722 utnevnte ham til biskop, med misjon som særlig oppgave, og han hadde også frankerkongen i ryggen. Bonifatius greidde å gjøre inntrykk på de mer eller mindre hedenske høvdingene i midtre del av det som i dag er Tyskland (Hessen og Thüringen), og gjorde dem til gode katolikker.

Friserne og sakserne i nord var en hardere nøtt. Da Bonifatius på sine eldre dager, etter å ha blitt erkebiskop av Mainz, drog i vei til frisernes land, ble han drept – riktignok av røvere. Her måtte andre midler til. Området tilhørte dessuten Frankerrikets interessesfære. Karl den store (konge 768–814) rykket inn og gjorde friserne og sakserne til sine undersåtter. De fikk valget mellom dåpen og skarpretterøksten. Slik ble også de kristne.

Karl den store, som gjorde seg til «romersk keiser» med pavens velsignelse, sørget for at alle hans undersåtter ble kristne. Og riket hans ble stort. Men bortenfor grensene fantes det stadig folk som var både uomvendte og farlige. Sør for Pyreneene hadde muslimene overtatt. Dem hadde imidlertid Karl den stores bestefar Karl Martell satt stopper for ved Poitiers i 732. Skandinavene i nord ble et større problem. Vikingene satte Vest-Europa på ende på 800–900-tallet. Samtidig gjorde kristendommen inntrykk på dem, og det endte som vi vet med at Skandinavia ble kristent. At den frankiske henediktineren Ansgar (801–863) ble sendt dit for å misjonere, først til Danmark og siden til Sverige, fikk neppe noen stor betydning. Viktigere var det at nordiske kongsemner, med de frankiske og engelske kongene som forbilder, kom frem til at innføring av kristendommen samsvarte med deres egne interesser for rikssamling og disiplinering av under-

såttene. De holdt jo ikke sin tro for seg selv, men ville gjøre den til enerådende i sine riker, med rå makt om det var nødvendig. I Danmark ble Harald Blåtann og hele hans hoff døpt i 960. Blodigst gikk det for seg i Norge, da Olav Tryggvason (995–1000) og Olav Haraldsson (1015–1028) drev gjennom troen på Hvittekrist. Island gikk derimot over til kristendommen gjennom et demokratisk alltingsvedtak i 1000. Også i Sverige gikk det fredeligere for seg enn i Norge; her fikk den gamle gudekulen lov til å fortsette mange steder til inn på 1100-tallet. I Finland og Baltikum gikk det enda ett til to hundre år før kristendommen festet seg. Samer og eskimoer fikk være uforstyrret til inn på 1700-tallet.

På 900- og 1000-tallet ble også katolsk kristendom innført i kongedømmer i øst: Böhmen, Polen og Ungarn. Enda lenger øst er det en annen historie. Her var det østkirken som fikk utfolde seg. Når den bysantinske keiseren i 863 sendte brødrene Kyrill og Methodios for å spre evangeliet til slaverne i Mähren (dagens Slovakia), ble det ingen suksess. Der ble man katolikker i stedet. Når de to senere er blitt helgener i den ortodokse kirken, er det på grunn av noe annet: De oversatte Bibelen og østkirkens liturgiske bøker til gammelslavisk, og dermed la de grunnlaget for slavisk ortodoks kristendom. Serberne og bulgarene ble snart omvendt. I 988 lot også Vladimir, den vikingættede fyrsten i Kiev, seg døpe, og befalte alle sine undersåtter å gjøre det samme. Slik begynte den russisk-ortodokse kirke, som skulle komme til å bli en av de største og viktigste i kristenheten.

Senere skal vi komme nærmere inn på karolingerriket og på kristningen av Norge. I mellomtiden skal vi gjøre en avstikker østover.

Kristendommen i øst

Splittelsen

Mens barbarinvasjonene la det romerske Vest-Europa i grus, bestod keiserdømmet i øst. Det var fortsatt et mektig rike. En stund så det ut til at urviklingen kunne snus: Keiser Justinian (527–563) greidde å gjenreise store deler av det gamle middelhavsimperiet. Da Gregor den store ble pave i 590, hadde østromerne nylig måttet trekke seg ut av Italia igjen. Men det var fremdeles keiseren i Konstantinopel som var kristenhetens uten sammenligning største fyrste og mektigste beskytter. Samtidig som Gregor bygde ut romerkirkens maktstilling i vest, beholdt han nære forbindelser til Konstantinopel, både til hoffet og til patriarken. Det var fremdeles den samme kristne kirken.

I hundreårene som følger, kommer øst og vest til å drive fra hverandre som to kontinenter, til de ender opp som ulike og, på det verste, fiendtlige kirkesamfunn. Det skjer ikke med ett slag, men gradvis, som et resultat av mange små bevegelser.

Læremessig stod de på samme grunn: Nikea og Kalkedon. De tilhørte begge majoriteten fra de eldste kirkemøtene, da avskallingene av «vranglærene» var

skjedd – arianerne i Nikea, de østsytske «nestorianerne» i Efesos, monofysittene i Kalkedon (se kapittel 2). Dogmene om treenigheten og om Kristi to naturer i én person hadde de dermed felles. Likevel drev de fra hverandre. For så vidt som det gjaldt læren, var det særlig to grunner til det.

Den ene var paven. I Kalkedon hadde man utpekt fem bispeseter som de øverste, og kalt dem «patriarkater»: Roma, Konstantinopel, Aleksandria, Antiokia og Jerusalem. En viss rangordning var det mellom dem, i den rekkefølgen som her er angitt. Men i prinsippet var patriarkene selvstendige og likeverdige. Når paven etter hvert krevde å være hele kristendommens eneveldige leder, slik for eksempel Nikolas I (858–867) gjorde, ble det aldri anerkjent i Konstantinopel. Der holdt man seg i stedet til et parlamentarisk prinsipp: Det var kirkemøtene som skulle være kirkens høyeste myndighet. Kirkerettslig kalles dette *konsiliarisme*. Østkirken kom til å anerkjenne vedtakene på sju kirkemøter som grunnleggende (Nikea 325, Konstantinopel 381, Efesos 431, Kalkedon 451, Konstantinopel 553, Konstantinopel 681, Nikea 787).

Den andre hovedgrunnen til splittelse var ett enkelt ord: *filioque*. Det betyr «og av Sønnen». Det dreier seg om den nikenske trosbekjennelsen (se s. 101), som man i vest leste slik at Den Hellige Ånd «gikk ut fra» både Faderen og Sønnen. I øst mente man at dette var en senere tilføyelse man hadde funnet på i vest (som det også er). Tilføyelsen var også teologisk feil, hevdet de: Den Hellige Ånd var ikke underordnet Sønnen, men gikk ut fra Faderen på samme måte som Sønnen gjorde det.

Under overflaten av denne teologiske polemikken mellom øst og vest lå naturligvis dypere historiske prosesser som gjorde kirkene fremmede for hverandre. Språkene skilte, gudstjenesten utviklet seg forskjellig, mentalitetene var ulike. I øst la man vekt på frelsesmysteriet som et møte mellom gud og menneske i liturgien. I vest var man opptatt av arvesynden og Kristi soningsoffer for menneskene. Til slutt ble splittelsen total. I 1054 lyste pave og patriark hverandre gjensidig i bann. Etter det var man fiender. Korstogene gjorde ikke situasjonen bedre. På vei til Jerusalem gjorde det fjerde korstog i 1204 holdt i Konstantinopel. Der berjet korsfarerne byen som de verste barbarer fra folkevandringstiden. Det skulle grekerne aldri glemme.

Først i 1965 opphevdde pave og patriark, i høytidelige former, bannlysningene av hverandre.

Østskirkens kristendom

I to setninger antydet vi ovenfor hva som ble forskjellen mellom kristendommen i øst og vest. Mens tankene om synd, skyld og soning er hovedtema i den vestlige tradisjonen, fremhever østkirken møtet mellom menneske og Gud: Gud ble menneske og gav mennesket muligheten til selv å bli guddommelig. Vi skal nå forsøke å utdype bildet.

Kirke og stat. Det østromerske – eller bysantinske – riket var en direkte fortsettelse av det gamle Romerriket. Både keiser og kirke kunne se seg som arvtakere til den kristne stat som var utformet på 300-tallet. Keiseren regjerte med et gud-

Den monumentale Hagia Sofia-kirken ble bygd av keiser Justinian på 530-tallet. Tyrkerne gjorde den til moské. Tegningen er fra 1852. I dag er bygningen museum.

dommelig oppdrag, og tok på seg ansvar for kirken, som fra tid til annen ble sammenkalt til kirkemøter for å avgjøre vanskelige saker. I tradisjonen fra det kristne senromerriket var stat og kirke dermed en enhet på en ganske annen måte enn i Vest-Europa, der kirken hadde levd videre på egen hånd etter at den verdslige makten hadde brutt sammen. Vestkirken hadde derfor i større grad utviklet seg som en selvstendig og toppstyrt organisasjon. Østkirken hadde (og har) ikke noe eget overhode, i prinsippet var de fire patriarkene likestilte, selv om Konstantinopels patriark hadde høyest formell rang. Konflikter mellom stat og kirke ble det lite av i øst – det hersket samforstand, *symfonia*. Rett nok var det helst en samforstand på keiserens premisser; han urnevnte patriarkene (etter forslag fra kirkemøter) og kunne få dem avsatt, og det var også han som sammenkalte kirkemøtene og bestemte dagsordenen. Som regel, men ikke bestandig, fikk han det som han ville. Betegnelsen caesaropapisme (keiserpavedømme) er blitt brukt, ikke helt treffende og kanskje litt nedsettende, om dette systemet.

Forholdet mellom kirken og «verden» har, som vi har sett, vært et kjerne-spørsmål i kristendommen helt fra begynnelsen av. I den østlige kristendommen møter vi en kirke som i høy grad er hjemme i verden. Det er en kirke der geistlighet og statsadministrasjon går over i hverandre, og der prestene lever familieliv og arbeider på markene sammen med sine sognebarn. (Bare biskoper er ugifte, de hentes som regel fra klostrene; prester får gifte seg én gang.) Men forholdet mellom det verdslige og det åndelige er alltid tvetydig, og det er det også her, på sin spesielle måte. For samtidig som kirken er en del av staten, kan man også si at staten selv er en del av kirken. Keiseren er Kristi, verdensherskerens, levende bilde på jorden, han er Guds stedfortreder med et hellig oppdrag. Det går derfor ikke an å si at denne kirken er verdsliggjort uten samtidig å se at den verden den tilhører, har en åndelig selvforståelse.

Munker og klostre. Munkebevegelsen kan forstås som en reaksjon mot faren for verdsliggjøring av kirken. Den oppstod som før nevnt alt på 300-tallet, og ble en vei for menn og kvinner som søkte et rent åndelig og hellig liv i verdensforsakelse. Mens de aller første munkene var asketiske eneboere (og en del slike har fortsatt å eksistere i østlig kristendom), kom klosterfelleskapet etter hvert til å bli det vanligste. Østkirkens klostre er selvstendige enheter under tilsyn av en biskop, og er ikke organisert i ordener som i vest. De ble ikke lærdoms- og undervisningsinstitusjoner, slik som middelalderens katolske klostre ofte var. Derimot har de ofte arbeidet med sykepleie og fattigomsorg. Det viktigste var likevel at munkene og nonnene var eksempler på det hellige liv. Her var i alle fall *noen* som etterlevde kristendommens høyeste idealer, som levde sine liv i fattigdom, bønn og gudstjeneste og som uopphørlig søkte Gud. De var hellige menn og kvinner som kunne be for syndere, gi åndelig veiledning og kanskje til og med utvirke undere gjennom berøring eller med salver og viet vann.

Vi kan se på forholdet mellom munkevesenet og den statlige kirken som

Dionysiou-klosteret på Athos-fjellet. Dette er en av mange klosterbygninger på Athos. Klostersamfunnet her ble grunnlagt på 900-tallet, og kom til å bli et viktig åndelig sentrum i den ortodokse kirke.

komplementært. Mens kirken selv ble tvetydig i forhold til det verdslige, dyrket munkevesenet en entydig ikkeverdslighet. Sammen uttrykker de spenningen mellom den utenomverdslige og den innenverdslige dimensjonen i kristendommen.

Guds nærvær i verden. I østkirkens tenkning er den usynlige, åndelige, og den synlige verden to atskilte virkeligheter. Mennesket, som er skapt i Guds bilde, har del i begge virkelighetene. Men gjennom syndefallet mistet det noe av sin guddelighet, dets åndelige egenskaper ble svekket og uklare. Kristus, Guds Sønn, kom derfor til denne synlige verden og tok på seg menneskenatur, for at mennesket skulle få mulighet til å gjenvinne sin guddommelighet.

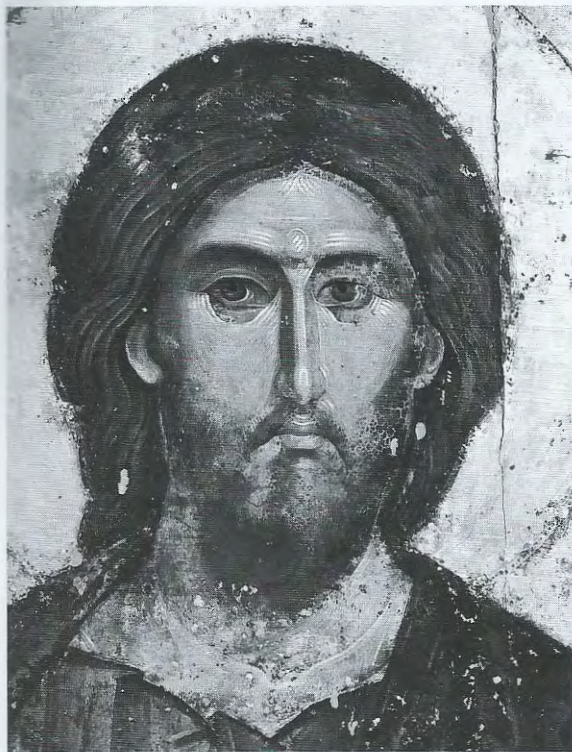
I denne dialektikken mellom guddommelighet og menneskelighet spiller læren om Kristi to naturer i én person – dogmet fra Kalkedon i 451 – en viktig rolle. Det kom til å stå mer sentralt i østkirkens teologiske debatt enn i vest (der det naturligvis også er viktig).

I øst fortsatte debatten med de kirkene som ikke hadde godtatt det kristologiske dogmet fra Kalkedon, særlig med monofysittene (kopterne i Egypt, den «jakobittiske» kirken i Vest-Syria). Disse områdene lå jo under det bysantinske riket. Et forsøk på å komme disse kirkesamfunnene i møte var forslaget om at selv om Kristus hadde to naturer, kunne man tenke seg at han bare handlet ut fra én vilje. Denne teorien kalles monoteletisme (enviljelære). Etter en del diskusjon ble monoteletismen forkastet av flertallet på det sjette økumeniske kirkemøter, i Konstantinopel i 681. Der ble det vedtatt at Kristus måtte tilskrives både en menneskelig og en guddommelig vilje. Splittelsen fortsatte. Videre tilnærmelser mellom partene ble hindret av den muslimske erobringen av Egypt og Syria. Den såkalte maronittiske kirken i Midtøsten står fortsatt på en monoteletisk kristologi.

Den viktigste teologiske striden i den ortodokse kirkens historie er utvilsomt striden om *ikonene* på 700-tallet. Ikonmaleriet er vel det av østkirkens fromhetsuttrykk som er aller best kjent. Det har også en lang historie, som går tilbake helt til senantikken. Men i 726 oppstod det en bevegelse mot billedkulten i kirken. Derte var avgudsdyrkelse, ble det hevdet. Man påberopte seg 2 Mos 20:4, og man fremhevet at den usynlige Gud ikke kunne avbildes i materielle ting. «Ikono-

klastene», det vil si billedstormerne, hadde fremgang, og fikk ødelagt eller fjernet bilder i mange kirker. Flere keisere støttet dem. Men bildene fikk sine forsvarere. En av dem, den store teologen Johannes av Damaskus, argumenterte slik: «Det er ikke den guddommelige skjønnhet som får form og skikkelse, for den kan ikke avbildes, men maleren gjengir den menneskelige skikkelse. Når Guds Sønn ble til og antok menneskelig natur, hvorfor skulle man da ikke avbilde ham?»

Spørsmålet om ikoner ble slik satt inn i en bred teologisk sammenheng, der hele forholdet mellom guddommelighet og menneskelighet, den usynlige og den synlige verden, inkarnasjonsmysteriet og frelseslæren inngikk. Ikonene ble et uttrykk for den usynlige Gud som hadde tatt synlig kropp og var blitt

Ikon av den frelsende Kristus. Khilandari-klosteret på Athos, ca. 1360. Se også bildet s. 102.

menneske. Dermed fikk de også en frelsmessig betydning: Ikonene er ikke Gud, men de viser ham; for den troendes blick er de porter inn i det usynlige. De er overgangen og et bindeledd mellom de to verdener.

På det sjuende økumeniske kirke-møtet (Nikea 787) ble det slått fast at ikoner ikke bate var tillatt, men en nødvendighet for kristen gudstilbedelse. Etter et kortvarig ikonoklastisk tilbakefall fikk denne læren sin endelige seier i 843. Siden den gang er ikonene blitt en grunnleggende del av ortodoks teori og praksis. Å male dem er i seg selv en hellig handling – kunstneren ber og faster før han maler. Å betrakte dem er likeledes en utøvelse av troen. Her finnes det også en tanke bak, nemlig at den visuelle sansning er et eget religiøst erkjennelsesorgan. Nettopp fordi det er et gap mellom guddommen og menneskenes verden, kan det guddommelige ikke gripes ved ord eller fornuft alene. Det må også skues, i et blick som er sanselig, men som samtidig lar den skuende ane det oversanselige.

Ikoner er til stede i dagliglivet, som gjenstand for privatfromhet i private hjem. De er også vesentlige og nødvendige deler av kirkerommet. Mellom koret – «det hellige» – og kirkeskipet går i alle ortodokse kirker *ikonostasen*, en vegg dekket av ikoner etter et nærmere fastlagt program. Kirkerommet avbilder slik de to verdener, og mellom dem står ikonene – på samme tid avgrensning og bindeledd. Under gudstjenesten, som selv er fylt av både sanseintrykk og symbolikk, utspilles inkarnasjonens mysterium gjennom prestens prosesjon gjennom ikonostasens porter, slik det også gjør det gjennom nattverdsritualer, der Frelseren er til stede i kjøtt og blod. Slik henger ikonene nært sammen med den ortodokse kirkens rituelle praksis så vel som med dens frelselære.

Russisk Madonna-ikon, ca. 1224. Jomfruen holder armene i bønnestilling: hun gjør forbønn for de troende.

Utviklingen videre

Den 29. mai 1453 falt Konstantinopel for tyrkerne. Det kristne romerske riket var slutt. Hagia Sofia ble moské. Patriarken levde på sultanens nåde. De kristne ble underlagt de muslimske dhimmi-bestemmelsene for ikke-muslimske undersåtter: høye skatter, egne klær, ingen nye kirkebygg, minst mulig synlig religionsutøvelse. I noen områder gikk størstedelen av befolkningen over til islam (Albania, Bosnia), andre steder holdt kristendommen seg (grekere, bulgarere, serbere).

I denne situasjonen fikk østkirken et nytt tyngdepunkt. Et nytt russisk rike, med Moskva som hovedstad, hadde vokst samtidig som det bysantinske riket krympet. Med Konstantinopels fall kunne Moskva-fyrsten se seg selv som arvtakeren til den østromerske keiseren. Ivan IV («den grusomme») tok keisertittel (tsar) i 1547, og Moskva ble utropt til «det tredje Roma». I 1589 fikk Moskva en egen patriark. Et omfattende klostervesen utviklet seg også, som etter hvert fikk store rikdommer. Kirke og stat var en enhet, etter bysantinsk modell. Perer den store (1689–1725) drev det enda lenger. Han avsatte patriarken og oppnevnte i stedet en «hellig synode» med seg selv som «overdommer». Patriarkatet ble først gjenopprettet etter tsardømmets fall i 1917.

Da det osmanske imperiet raknet, etterlot det seg en samling nasjonalstater på Balkan. Dermed ble de lokale kirkene i enda større grad enn tidligere nasjonale kirker. De serbiske, bulgarske og rumenske kirkene har fått egne patriarker. Grekerne har fremdeles patriarken i Konstantinopel som formelt overhode. De ulike kirkene er «autokefale», det vil si selvstendige, og kontaktene mellom dem er til tider problematiske. I Russland søker kirken å gjenvinne sin rolle etter å ha vært vekselvis motarbeidet og utnyttet av kommunistene i sytti år.

Karl den store: et nytt kristent romerrike i vest

I 793 bestilte frankerkongen, Karl den store, en utredning om ikonstriden i Bysants. Det var kort tid etter kirkemøtet i Nikea i 787, som hadde rehabilitert ikonvenerasjonen i den østromerske kirken. Utredningen ble skrevet av presten Teodulf, er kjent som *Libri Carolini* og fikk kongens bifall. Der blir bysantinernes billedkult angrepet:

Dere, som hevder å ha bevart troens renhet ved hjelp av bilder, gå bare og stå fremfor dem med røkelsen deres. Vi på vår side vil nøye utforske hva Vårherre har befalt, i innbundne bøker som inneholder Guds egen lov.

Ord, lov og lydighet mot Gud er sann kristendom for den vestlige teologen, ikke hengivenhet for bilder. Dette må ikke misforstås. Katolikkene i vest var slett

ingen billedstormere; på denne tiden ble det her til og med innført rundskulpturer i kirkerommet, noe som aldri ble akseptert i østkirken. Men bildene var en underordnet sak; religionen var fremfor alt i bøkene.

Teodulf var stolt av sine bøker. Bokkultur var noe man hadde måttet gjenreise i vest – i øst var den en ubrutt tradisjon fra antikken. Karl den stores rike var rikt og fredelig nok til at en litterær kultur kunne vokse frem på nytt, i klostrene og i nyopprettede katedralskoler. Gamle håndskrifter av kristen og annen litteratur fra antikken ble skrevet av i store mengder, ved hjelp av den nye og effektive minuskelskriften. Klosterbibliotekene fyltes. Larinsk språk ble dyrket, og ble nå definitivt et lærd språk for eliten, skilt fra folkespråkene. En ny lærd geistlighet vokste frem. Det var ikke underlig man var stolt av bøkene. Det var de som fremfor alt var bindeleddet tilbake til den kristendommen man så seg som arvtakere til, annerledes enn i øst, som ikke hadde kjent noe brudd i historien.

Vestens kristendom var også i langt høyere grad en misjonerende og undervisende religion, og forbundet med territoriell erobring av hedningeland. Å dyppe hedningene i vann så man snart var utilstrekkelig; hva hjalp det å være døpt når man ikke kunne si frem Fadervår og trosbekjennelsen? Den nye geistligheten la derfor økt vekt på dåpsopplæring, på undervisning gjennom prekenes og på skoletilbud for sønnene fra samfunnets øvre lag. Kristendommen ble dermed spredd på en måte som la vekt på ord og lære like mye som på seremonier og sakramenter. Synd og dommedag, straff og nåde var viktige remaer i forkynnelsen, og kom til å sette sterkt preg på kristendommen i Vest-Europa.

Karl den store tok rollen som kristent overhode alvorlig. Han lot paven krone seg til keiser (800) og betraktet seg som arvtakeren til det kristne romerske keiserdømme. (Det likte man dårlig i Bysants.) Han så seg gjerne i rollen som kong David, Herrens salvede konge som førte krig mot Guds fiender. Som de gammeltestamentlige kongene så han det også som sitt ansvar at folket var lydige og tro mot paken med Herren. Det gamle testamente var viktig i den tidlige middelalderens kongeideologi, som det var det i kristendomsforståelsen i alminnelighet. Både konge og teologer var talsmenn for en kristendom der Guds lov, syndsbevissthet og lydighet stod i sentrum.

For Karl den store var kirken et uunnværlig styringsinstrument. Biskopene, som han selv utnevnte, fungerte også som lokale administratorer, de håndhevd lov og rett og krevde inn skatter. Begge parter hadde interesse av dette. Gode undersåtter var det samme som gode kristne. Også paven i Roma var tilfreds med rollen som den øverste biskopen i keiserens rike. Dette kom senere til å forandre seg, som vi skal se i et senere kapittel.

Karl den stores regjeringstid fikk grunnleggende betydning for Europas senere historie. Keiserdømmet ble splittet etter hans død, men ideen om «det hellige romerske rike» levde videre. Den ble gjenoppplivet av den tyske kongen

Otto I i 962, og kom til å overleve like til Napoleon i sin tid tegnet om europakartet. Kulturhistorisk kom «den karolingiske renessansen» til å legge grunnen for Europas senere lærdomskultur gjennom resepsjonen av antikkens litteratur og språk. Og religiøst sett var det her og i denne perioden at vesteuropeisk kristendom fikk et særpreg som den senere aldri skulle fjerne seg helt fra, med vekt på hellig skrift og rett lære, på Gud som lovgiver og dommer, mennesket som syndig og fortapt, og Kristus som nådegivende sonoffer og seierherre over døden.

Religionsskiftet i Norge

Når kom kristendommen?

«Tore og Hallvard reiste denne steinen. ... Tolv vintre hadde kristendommen vært i Norge.» Så står det å lese på en runestein funnet på Kuløy på Nordmøre. Men når ble den reist? Steinen har stått ved en trebro, og årringsanalysen viser at trevirket ble felt i 1034. Tolv år bakover i tiden bringer oss til Olav Haraldssons tid. Rimeligvis må det være et tingvedtak det er snakk om, og Gulatingsloven nevner også et tingmøte på Moster i Sunnhordland, der kong Olav og biskop Grimkjell fikk vedtatt kristenretten for første gang. Det må ha skjedd i begynnelsen av 1020-årene.

Men å utstede en datert dåpsattest for det kristne Norge er ikke realistisk. Da Olav Tryggvason landet, også det på Moster, i 995, markerte han sitt krav på riket med å holde messe. I 1995 brukte man dette som anledning til å feire tusenårsjubileum for kristendommen i Norge. I 2030 vil man med like stor rett kunne minnes slaget på Stiklestad som det avgjørende vanskillet mellom hedendom og kristendom. Det er åpenbart at kristningen av Norge var en langdryg affære. Adam av Bremen forteller om misjonærer som ennå reiste rundt og omvendte folk i 1080-årene. Antakelig må vi et godt stykke inn på 1100-tallet før vi kan regne med at alle nordmenn var døpt.

På den annen side er det i Rogaland funnet korssymboler i graver som man i dag gjerne vil datere helt ned på 700-tallet. Dette viser at der har eksistert kontakter med det kristne Europa i minst et par hundre år før Olav Tryggvasons tid, og at en slags påvirkning fra kristendommen lenge har funnet sted i Norge. «Hvor» kristne man kan ha vært, er det vanskelig å vite. Nordisk hedendom var ikke eksklusiv. Om man trodde Hvitekrist kunne være en venn på havet eller i strid, fikk man ingen samvittighetskvaler overfor åsagudene ved å ofre en skrott til ham i bølgene eller henge en korsamulert om halsen. Tor, Odin og Frøy fikk likevel det de skulle ha også. For dem som reiste ut for å handle eller gå i krigstjeneste, ble det populært å la seg primsigne, «for dei som var primsigna, kunne vera i lag med både kristne og heidningar så mykje dei ville, og hadde elles den trua dei lika

best» (*Egilssoga*, kap. 50). Primsigning var egentlig et opptaksritual for katekumener, det vil si personer som skulle undervises for senere å døpes. For nordiske vikinger fungerte den imidlertid som en light-versjon av dåpen: den gav innpass blant de kristne, men gjorde det samtidig mulig å være gjest ved hedenske blot når det var aktuelt. Om det er riktig at «omvendelse» fremfor alt har med nettverk å gjøre, som vi antyder i kapittel 2, må vi anta at nordmennene i lange tider har levd i en situasjon der de forholdt seg til både kristne og hedenske nettverk på samme tid.

Aktører i kristningsprosessen

Selve kristningsprosessen kan skildres fra ulike synsvinkler, alt etter hvilke aktører det fokuseres på. Rikskongemakten er én aktør, lokale stormenn i landet en annen, kirken i Europa en tredje. Dertil kommer det store flertall av leilendinger og småbønder, og folk lenger nede på rangstigen. De ulike aktørene opplevde religionsskiftet forskjellig. Rikskongemakten – med unntak av Håkon jarl – gikk entydig inn for å avskaffe hedendommen og få folket døpt. Hva motiverte de norske kongene? Noe av svaret ligger i at de selv var døpt og oppvokst i kristne miljøer i utlandet – det gjelder for både Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. De identifiserte seg med kristendommen og ville at folket skulle gjøre det samme. Samtidig var båndene deres svake til den tradisjonelle samfunnsstrukturen med dens religiøse institusjoner. For kongene ble kristningen av landet en del av strategien for å samle landet til ett rike under en overgripende kongemakt. Å la seg døpe var det samme som å underkaste seg rikskongen. Én herre i himmelen så vel som på jorden var en vel anvendelig herskerideologi.

For den lokale overklassen var det en annen sak. Ikke bare var de i utgangspunktet lite velvillig innstilte til en overordnet sentralmakt. De representerte også knutepunkter i en samfunnsstruktur der slekt, eiendom, makt og religion var vevd inn i hverandre. Den gamle gudekulen var en privat foreteelse – noe offentlig religionsvesen fantes ikke – men den var privat på ættesamfunnets vilkår. Blotene til gudene fant sted på gårdene, snarere enn på særskilte kultsteder, og var anledninger til å samle slekt og frender til gjestebud. De døde ble lagt i haug på ættens jord. Storgården var på denne måten også bygdas fremste kultsted. Med kristendommen ble sentrum i religionsutøvelsen flyttet bort fra slektsgårdens domene og over i en atskilt sfære, der profesjonelle prester med særlige yrkeskunnskaper forvaltet den i egne kultbygninger på vegne av en universell gud. De døde ble begravd på kirkegården og tilhørte dermed i en viss forstand kirken mer enn ættesamfunnet. Kristendommen innebar dermed at en kilde til status og makt i lokalsamfunnet ble fjernet, ved siden av at hele verdensbildet ble forrykket fra sitt gamle sentrum i gård og ætt.

Den nye religionen ledsaget en gjennomgripende forandring av samfunnsorganisasjonen fra ættesamfunn til starssamfunn. Sammen med oppkomsten av en overordnet statsmakt kom troen på en universell gud, et profesjonelt religionsvesen og institusjonaliserte grenser mellom sakrale og profane sfærer. For det lokale aristokratiet innebar dette et tap av kontroll over religionen så vel som et tap av politisk makt. Helt entydig er dette likevel ikke. Kampen om statsmakten var ikke uten videre ensbetydende med en kamp mellom kristendom og hedendom. Flertallet av Olav Haraldssons motstandere på Stiklestad var antakelig kristne. Mange stormenn var gått over til kristendommen uten å være tvunget til det av den norske kongen. Motivene for det kan ha vært forskjellige. Men det er klart at også kristendommen kunne brukes for å demonstrere makt og prestisje i lokalsamfunnet. De første kirkebygningene ble for det meste reist av lokale stormenn på deres egne gårder. Størrelsen viser at de neppe har vært ment å romme andre enn eliten i bygda. Her kan vi se en kontinuitet med storgården som kultsentrum i hedensk tid. Først på 1100-tallet begynte man å bygge virkelige sognekirker, med plass til hele menigheten inne i kirken. På kirkegården var dessuten rangforskjellene markert, ved at aristokratiet, kongens lemmenn, skulle begraves nærmest inntil kirken, i øst og sør, dernest frie bønder, så frigivne trelle og lengst ute mot kirkegårdsgjerdet trelle. Innenfor rammen av det kristne statssamfunnet kunne derfor mye av den gamle sosiale strukturen på lokalplanet opprettholdes og forr satt artikuleres gjennom den religiøse kulten. Trolig ble klassesdelingen enda mer hierarkisert.

Om vi ser på trosskiftet fra kirkens synsvinkel, var nordmennene enda et barbarisk hedningefolk å få omvendt og døpt. Det var fottsertelsen av en misjon blant germanerne som hadde pågått med stor fremgang i flere hundreår. Det finnes noen tekster som gir råd om hvordan man skulle gå frem for å overbevise germanerne om at kristendommen var overlegen hedendommen: Gregor den stores brev til Augustin av Canterbury fra ca. 600, Daniel av Winchesters brev til Bonifatius fra 720-årene, Alkuins *Ordo de catechizandis rudibus* («Retningslinjer for opplæring av de uvitende i kristendommen»), o.a. Biskop Daniel legger for eksempel stor vekt på intellektuelle argumenter: Hvis gudene er født av andre guder gjennom kjønnslig formering, som hedningene tror, hvordan kan man da forklare hvordan all ting begynte? Noen må videre ha skapt den verden der gudene ble født. Og hvordan kan man tro at gudene har noen nytte av offer, hvis de er guder? Hvis de har makt, hvorfor straffer de ikke dem som vender ryggen til dem? Se på de kristnes land, hvor velstående de er, i motsetning til hedningenes! Ved siden av slike appeller til fornuften, kunne man også true med straff og evig fortapelse: Alkuin ber misjonærene forklare sine tilhørere at de har en udødelig sjel. De som har syndet mot Gud i dette liv, vil bli pint av djevelen for all tid når de er døde. Gode gjerninger vil derimot bli belønnet med evig salighet sammen med Kristus. Misjonærene skal videre fortelle om Kristus, som var Guds sønn,

kom til jorden, seiret over døden og snart skal komme tilbake for å dømme menneskene.

Hvilke argumenter som ble brukt for å overbevise akkurat nordmennene, vet vi riktignok ikke presist. Vi har ingen referater av prekenene som ble holdt av de prestene Håkon den gode eller Olav Tryggvason hentet over fra England, eller av dem som kom til Viken fra Danmark og Tyskland på slutten av 900-tallet. I det hele tatt var kristningen av Norge i den første riden mer et spørsmål om tvang enn om å overbevise. Ett tema som går igjen blant annet i kongesagaene (som riktignok er skrevet av en kristen forfatter flere hundre år senere), er spørsmålet om hvilken gud som er den sterkeste. Når Dale-Gudbrand i Olav den helliges saga er vitne til at gudebildet blir slått i stykker av kongens menn uten at noe skjer – annet enn at mus, øgler og ormer vrirler ut av trefiguren – må han konkludere: «Vi har lidd stor skade på guden vår. Men etter som han likevel ikke kunne hjelpe oss, så vil vi nå tro på den guden som du tror på.»

I faglitteraturen har man ofte klassifisert misjonsmetodene i tidlig europeisk middelalder i tre kategorier: ordmisjon, handlingsmisjon og sverdmisjon. Kristningen av Norge er et hovedeksempel på «sverdmisjon» – Karl den stores metoder overfor sakserne og friserne er et annet eksempel. Fortellingen om Dale-Gudbrands omvendelse tilhører derimot snarere kategorien «handlingsmisjon» – det som skjedde der, ligner på Bonifatius' metode i Hessen, der han hogg ned Tors hellige eik og viste at guden var maktesløs. «Ordmisjon» ble tydeligvis mindre brukt som omvendelsesstrategi i Norge. Derimot kan prekenamlinger som *Gammel norsk homi-*

Den hellige Sunniva, Vestlandets vernehelgen. Fra et alterskap i Trondenes kirke i Troms. Nå i Bergen Museum.

liebok fra ca. 1200 vise hvordan man underviste nordmennene i kirkens lære etter at de først var døpt.

Viktig for kristendommen i Norge var også at det oppstod en lokal helgenkult. På Selja på Nord-Vestlandet skal allerede Olav Tryggvason ha bygd en kirke til den hellige Sunniva, den fromme prinsessen fra Irland som hadde rømt for å slippe å gifte seg med en hedning. Det ble sagt at hennes intakte legeme var funnet i en hule på Selja, der hun og hennes ledsagere var blitt mirakuløst skjult. Sunniva-legenden, mirakelfortellingene knyttet til stedet der hun ble funnet, og de hellige relikviene var effektivt propaganda for kristendommen. De gjorde snart Selja til et viktig valfartsmål og kirkelig sentrum. Omkring 1070 ble ett av de tre første norske bispedømmene lagt til Selja. Olav Haraldsson ble erklært helgen allerede året etter at han falt på Stiklestad, og hans legeme, som det også ble fortalt vidunderlige ting om, ble midtpunkt for kirken i Nidaros. At Norge på denne måten fikk egne helgener, egne relikvier og egne hellige steder, var viktige faktorer som plantet kristendommen i norsk jord.

Religionsskiftet i praksis

Hva slags forandring innebar så kristendommen i praksis, og for folk flest? I praksis betydde den at mange ting ble forbudt som var forbundet med den gamle religionen. Det kan vi se av de gamle «kristenrettene» (Borgartingsloven, Eidsivatingsloven, Gulatingsloven), som til dels går tilbake til 1000-tallet. Å blote til gudene ble det nå streng straff for, likeledes å utøve trolldom. Det ble også forbudt å bære ut uønskede barn for å la dem dø – dette var en kristen holdning vi kjenner igjen fra antikken. (Med vanskapte barn var det imidlertid lov, etter visse regler.) Det ble videre forbudt å ete hestekjøtt, som ble oppfattet som en hedensk skikk. Det ble påbudt å døpe alle barn, og at de døde skulle gravlegges på kirkegården, altså i viet jord. Faste fra kjøttmat ble påbudt på fredager og visse andre fastedager foran de store høytidene; brudd på dette ble straffet med bøter. Alle skulle brygge øl til jul, og skåle for Kristus og Jomfru Maria.

På denne måten grep kristendommen inn i folks dagligliv – i fødsel og død, i spisevaner og årsrytme. Hvor effektive bestemmelsene var, er det naturlig nok vanskelig å vite. Selve det faktum at de fantes, og ble gjentatt i lovgivningen i lang tid, antyder vel at det fremdeles fantes avvik som måtte straffes. Et interessant, men vanskelig spørsmål er også i hvilken grad folks tenkemåte ble forandret av kristendommen. Det går an å legge vekt på brudd så vel som på kontinuitet. Legger man vekt på at kristendommen innebar et brudd med hedendommen, kan man fremheve slike ting som at kristendommen innførte et verdensbilde som var mer dualistisk og mer vertikalt orientert enn det gamle. Det var mer dualistisk på den måten at kristendommen innprentet et skarpt skille mellom det gode og det onde, mellom Gud og djevel. Den enkelte ble i større grad stilt overfor et

personlig valg og var ansvarlig for sin sjels frelse. Verdensbildet var mer vertikalt orientert ved at Gud og Kristus tronte i himmelen, djevelen var i helvete og mennesket midt i mellom. Kirken formidlet kontakten med den himmelske herskeren. Den gamle norrøne religionens verdensbilde var på sin side mer horisontalt orientert, med Åsgård i senrrum, Utgård i periferien og Midtgård mellom dem. Grensene mellom disse områdene, gudeheimen, menneskenes bosted og jotnenes rike, var relativt heller enn absolutt. Gudene var ikke bare gode, jotnene var farlige heller enn onde. Enkeltmennesket hadde funnet sin plass i verden gjennom tilhørighet til ætt og gård. Kulen foregikk på gården. Nå måtte man derimot gå til kirken for å komme i kontakt med de styrende maktene. Og man måtte forholde seg til en etikk forkynt som en lære, heller enn til nedarvet sed og skikk.

Slik kan man argumentere for at det skjedde en gjennomgripende forandring både i verdensbildet, i synet på forholdet mellom individ og kollektiv og i de etiske begrepene. Om vi i stedet vil argumentere for kontinuitet, kan vi derimot forsøke å nedtone forskjellene. Er det egentlig så stor forskjell mellom Tors kamp mot jotnene og Kristi triumf over djevelen? Hvordan skal vi forstå det når vi et sted kan lese om Kristus som for ned til dødsriket «med sin allmechtige ånds tordnende hammer»? (*Apostlene Johannes' og Jakobs saga*). Hammer og kors er ofte utformet ganske likt, blant annet som amuletter, og hadde lignende beskyttende funksjoner. Og var forestillingen om Kristus på korset så uvant for dem som fra før var kjent med Odin som hadde hengt på verdenstreet? Eller var kirkens bruk av hellig vann fremmedartet når man allerede hadde forestillingen om nornebrønnen ved foten av Yggdrasil som gav liv til hele verden? Det finnes neppe entydige svar på disse spørsmålene, eller på andre spørsmål av samme type. En religionsskifteprosess er av natur ikke entydig og kan beskrives fra ulike synsvinkler som ikke behøver å utelukke hverandre.

Fastholdes må det i alle fall at religionsskiftet i Norge gikk sammen med en omdanning av samfunnsorganisasjonen, der kristendommen kom til å befeste det nye rikskongedømmets herskerideologi. Kongemakt og kirke hørte sammen. Ikke bare var kristendommen et middel til å styrke statsmakten, også kristendommen selv tok preg av dette. Det er den seirende og herskende Kristus som er fremtredende i norsk ikonografi, og også i den religiøse diktningen, til langt ut på 1100-tallet. Det er den seirende kongen som hersker, i himmelen så vel som på jorden.

Halsamuletter av hammer og kors fra religionsskiftetiden. Som beskyttelsesgud konkurrerte Tor lenge med Hvitekrist.